

O'ZBEK TILI SINTAKTIK TIZIMIDA INTONATSIYANING KOMMUNIKATIV YUKLAMASI

Halimova Sayyora Toshmurod qizi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17397003>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tili sintaksisida intonatsiyaning o'rni, uning gapning ma'no va tuzilishidagi kommunikativ vazifalari tahlil qilinadi. Intonatsiya nutqdagi semantik munosabatlarni ifodalash, gapning pragmatik maqsadini aniqlash hamda muloqot jarayonida so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi hissiy aloqa vositasi sifatida o'rganiladi.

Tadqiqotda o'zbek tili materiallari asosida intonatsiyaning turli sintaktik konstruksiyalarda, xususan, so'roq, undov, tasdiq, inkor va murakkab gaplarda namoyon bo'lishi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: intonatsiya, sintaksis, kommunikativ birlik, gap turlari, nutq ohangi, pragmatika, muloqot.

Til – bu jamiyatning ruhiy, madaniy va ijtimoiy hayotini ifodalovchi eng muhim vosita.

Har qanday tilda sintaktik tizim, ya'ni so'zlarning birikishi va gap hosil qilish qoidalari, nutqni tashkil etishda asosiy o'rinni egallaydi. Ammo sintaksisning to'liq mazmunini faqat grammatik vositalar orqali emas, balki intonatsion tuzilma orqali ham anglash mumkin.

Intonatsiya gapning ohangdorligi, talaffuzdagi pauzalar, urg'u va melodik ko'tarilish-pasayish orqali ma'no va hissiy tus beradi.

O'zbek tilshunosligida intonatsiya masalasi fonetika va sintaksis tutashgan nuqtada o'rganiladigan murakkab hodisa sifatida baholanadi. Chunki u grammatik birlikning shaklini emas, balki uning muloqotdagi maqsadini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, “*Sen keldingmi?*” va “*Sen kelding!*” gaplari bir xil grammatik tuzilishga ega, ammo intonatsiya ularning ma'nosini keskin farqlaydi.

Tilning sintaktik tizimi nafaqat so'z tartibi, balki intonatsion tuzilma orqali ham mazmunni tashkil etadi. Gapning kommunikativ turi — xabar, so'roq, buyruq yoki undov — asosan intonatsiya yordamida aniqlanadi. Shu bois intonatsiya sintaksisning grammatik bo'lmagan, lekin muhim struktur elementi hisoblanadi. Masalan, o'zbek tilida so'roq gap ko'pincha maxsus so'z (-mi, -chi, -a, -ya) bilan ifodalanadi, ammo ularning yo'qligida ham ohang orqali so'roq mazmuni hosil bo'lishi mumkin:

“*Sen bormoqchisan?*” – so'roq ohangi bilan;

“*Sen bormoqchisan.*” – xabar ohangi bilan.

Bu holat shuni ko'rsatadiki, intonatsiya gapning grammatik shakliga emas, balki uning muloqotdagi vazifasiga bog'liq.¹

O'zbek tilidagi gaplar kommunikativ jihatdan uch asosiy turga bo'linadi: xabar, so'roq va undov gaplar. Ularning har biri o'ziga xos intonatsion shaklga ega:

- ✓ Xabar gap odatda past intonatsiya bilan, barqaror ohangda tugaydi.
- ✓ So'roq gap esa ohangning ko'tarilishi bilan ajraladi.
- ✓ Undov gapda esa ohang keskin ko'tarilib, hissiy ta'sir kuchayadi.

Masalan:

“*Bugun darsga kech qolding.*” (xabar)

“*Bugun darsga kech qoldingmi?*” (so'roq)

“*Bugun darsga kech qolding-ku!*” (undov)

¹ Qarang: Rahmatullayev Sh. O'zbek tili sintaksisi masalalari. – Toshkent: Fan, 2019. – B. 65.

Bu misollarda grammatik tuzilma deyarli o'zgarmagan bo'lsa-da, intonatsiya orqali ma'no butunlay boshqa ko'rinishga ega bo'lgan. Tilshunos A. Madrahimov ta'kidlaganidek, "Intonatsiya gapning pragmatik niyatini anglatadigan lingvopragmatik vosita sifatida ishlaydi".²

Murakkab gaplarda intonatsiya yanada muhim rol o'ynaydi. U gap bo'laklari orasidagi mantiqiy bog'lanishni belgilaydi. Masalan:

"Agar bugun yomg'ir yog'sa, biz sayrga chiqmaymiz."

Bu gapdagi *"Agar bugun yomg'ir yog'sa"* bo'lagi so'ngida pauza qo'yilmasa, tinglovchi fikrning davomiyligini to'liq anglay olmaydi. Shunday qilib, intonatsiya gapning tuzilma chegaralarini aniqlab beradi.³

Bundan tashqari, psevdotugallik deb ataladigan hodisa ham mavjud: ba'zan gap grammatik jihatdan tugallangandek tuyuladi, ammo intonatsiya davomni kutishga undaydi. Bu holat badiiy va publitsistik matnlarda tez-tez uchraydi. Masalan:

"U keldi, dedi..." – bunday ohang tinglovchini voqeani kutishga majbur qiladi.

Intonatsiya nafaqat sintaktik, balki uslubiy funksiyani ham bajaradi. Badiiy, publitsistik, ilmiy va og'zaki nutq turlarida ohangning o'zgarishi uslubiy tonni belgilaydi. Badiiy asarlarda intonatsiya personaj ruhiyatini ochadi, ilmiy uslubda esa mantiqiy urg'uni belgilaydi. Masalan, A.Qahhor yoki O'.Hoshimov asarlaridagi dialoglarda intonatsiya qahramonlarning ruhiy holatini ifodalaydi:

"Nega kelding?" – so'roq ohangi, shubha;

"Nega kelding!" – undov ohangi, g'azab;

"Nega... kelding?" – pauzali ohang, iztirob.

Shu tariqa bir xil leksik birlik turli intonatsiya orqali turlicha semantik yuklama kasb etadi. Tilshunos D. Qo'shboqov bu jarayonni quyidagicha izohlaydi: "Intonatsiya muloqotda hissiy rang-baranglikni ifodalovchi psixolingvistik mexanizm bo'lib, u so'zlovchining shaxsiy pozitsiyasini namoyon etadi."⁴

O'zbek tili sintaktik tizimida intonatsiyaning kommunikativ ahamiyati nafaqat fonetik vosita sifatida, balki mazmunni ijtimoiy-pragmatik darajada shakllantiruvchi vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi muloqot jarayonida intonatsiya gapning mazmunini, emotsional ohangini va illokutiv kuchini belgilaydi. Shu bois intonatsiyaning sintaktik tuzilmaning faol komponenti sifatida o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki kommunikativ pragmatika uchun ham muhimdir.

Masalan, so'zlovchi *"Siz bugun keldingizmi?"* degan gapni tovush balandligi, pauza joyi va ohangning pasayishi-yuksalishiga qarab turlicha ma'noda yetkazishi mumkin: taajjub, shubha, quvonch yoki tanbeh ifodasi sifatida. Bu holat intonatsiyaning so'z tartibidan ham kuchliroq kommunikativ yuklama olib yurishini ko'rsatadi. Chunki ohang vositasida so'zlovchi o'z munosabatini bildiradi, bu esa matnning pragmatik darajasini aniqlaydi.

Intonatsiyaning sintaktik tizimdagi o'rni, ayniqsa, emotsional-ekspressiv gaplarda yaqqol namoyon bo'ladi. *"Voy, qanday chiroyli manzara!"* yoki *"Nahotki bu rost bo'lsa?"* kabi gaplarda ohang nafaqat grammatik tuzilmani, balki gapning maqsadini va konnotativ ma'nosini ham ifodalaydi. Shunday qilib, intonatsiya sintaktik birlikning semantik chegaralarini kengaytiradi, uning kommunikativ imkoniyatini oshiradi.

² Madrahimov A. Pragmatika va nutq ohangi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021. – B. 74.

³ Xudoyberganova M. O'zbek tili sintaksisida intonatsiya vositalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – B. 89.

⁴ Qo'shboqov D. Til va hissiy ekspressiya: fonetik jihatlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – B. 112.

Zamonaviy tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida intonatsiya ko'p qatlamli tizimga ega: u fonetik sathda tovush harakati bilan, sintaktik sathda gap tuzilishi bilan, pragmatik sathda esa so'zlovchining maqsadi bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan qaraganda, intonatsiya o'zbek tili sintaksisida ko'rinmas, ammo mazmunni boshqaruvchi kuch sifatida ishlaydi. Tilning tabiiy ohang tizimi esa muloqotda mantiqiy urg'u va hissiy ifodaning uyg'unligini ta'minlaydi.

Bunday yondashuv o'zbek tilshunosligida yangi izlanishlar uchun yo'l ochadi. Ayniqsa, raqamli media va nutq texnologiyalari rivojlanayotgan hozirgi davrda intonatsiyaning sun'iy intellekt tahliliga mos modellarini ishlab chiqish, uning sintaktik funksiyasini algoritmik darajada o'rganish dolzarb ilmiy masalaga aylanmoqda. Bu esa o'zbek tili sintaksisini zamonaviy kommunikativ nazariya bilan bog'laydigan yangi yo'nalishlardan biridir.

Bugungi kunda o'zbek tili muloqot tizimi raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va video kontent vositalari orqali yangi ifoda shakllarini kashf etmoqda. Og'zaki nutqning matnga ko'chishi jarayonida intonatsiya belgilarini yozma ifodalash — nuqta, vergul, so'roq va undov belgilari, emotikonlar, hatto emoji orqali aks etmoqda.

Demak, intonatsiya faqat og'zaki nutq fenomeni emas, balki lingvistik kodlash jarayonining zamonaviy ko'rinishi hamdir. Bu esa sintaksisning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi va o'zbek tili grammatik tizimida intonatsiyaning ahamiyatini yanada oshiradi.

O'zbek tili sintaktik tizimida intonatsiya grammatik va semantik bog'lanishlarni mustahkamlovchi, gapning kommunikativ maqsadini ifodalovchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. U gapning tuzilishida grammatik birliklar bilan bir qatorda semantik va pragmatik ma'no qatlamlarini shakllantiradi.

Intonatsiyani tahlil qilish orqali gapning maqsadi, emotsional toni va uslubiy ohangi aniqlanadi. Shu sababli o'zbek tili sintaksisini chuqur o'rganishda intonatsiyani alohida komponent sifatida o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb masala bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili sintaksisi masalalari. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Xudoyberganova M. O'zbek tili sintaksisida intonatsiya vositalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. Madrahimov A. Pragmatika va nutq ohangi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021.
4. Qo'shboqov D. Til va hissiy ekspressiya: fonetik jihatlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022.
5. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge University Press, 2006.
6. Jo'rayev O. O'zbek nutqining prosodik xususiyatlari. – Samarqand: Zarafshon, 2023.